

YOZMA NUTQNI RIVOJLANTIRISHDA KOGNITIV JARAYONLAR: DIQQAT,
XOTIRA, TAFAKKUR

Komilova Dilnozaxon Abdulhayevna

Andijon davlat pedagogika instituti PhD v.b. dotsenti

Xoliqova Mubinabonu Jamoliddin qizi

Andijon davlat pedagogika instituti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada yozma nutqni rivojlantirish jarayonida kognitiv jarayonlar — diqqat, xotira va tafakkurning o'рни hamda ularning o'zaro bog'liqligi haqida kichik tadqiq olib borilgan. Zamonaviy ta'lim tizimida yozma nutq kompetensiyasini shakllantirish o'quvchilarning kommunikativ, analitik va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Yozma nutq faoliyatini shakllantirishda, nafaqat lingvistik bilimlar, balki murakkab kognitiv mexanizmlar ham alohida o'rin tutadi.

Kalit so'zlar: yozma nutq, kognitiv jarayonlar, diqqat, xotira, tafakkur, psixolingvistika, yozma nutq kompetensiyasi, ta'lim jarayoni

Аннотация: В данной статье рассматривается роль когнитивных процессов — внимания, памяти и мышления — в процессе развития письменной речи, а также их взаимосвязь. В современной системе образования формирование компетенции письменной речи является важным фактором развития коммуникативных, аналитических и творческих способностей учащихся. В процессе формирования письменноречевой деятельности особое значение имеют не только лингвистические знания, но и сложные когнитивные механизмы.

Ключевые слова: письменная речь, когнитивные процессы, внимание, память, мышление, психолингвистика, письменная компетенция, образовательный процесс.

Abstract: This article discusses the role of cognitive processes — attention, memory, and thinking — in the development of written speech, as well as their interrelationship. In the modern educational system, the formation of written speech competence is considered an important factor in developing students' communicative, analytical, and creative thinking abilities. In the formation of written speech activity, not only linguistic knowledge but also complex cognitive mechanisms play a significant role.

Globalashuv va axborotlashgan jamiyat sharoitida yozma nutq kompetensiyasi shaxsning akademik, kasbiy va ijtimoiy muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida qaralmoqda. Yozma nutq nafaqat fikrni yozma shaklda ifodalash, balki ma'lumotni tahlil qilish, tizimlashtirish, mantiqiy bayon etish va ijodiy yondashishni ham talab qiladi. Shu sababli, yozma nutqni rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogika, psixologiya va psixolingvistikaning dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylangan.

O'zbek pedagogik amaliyotida yozma nutq, ko'pincha, grammatik me'yorlar, imlo va uslub bilan bog'liq holda o'rganilgan bo'lsa-da, uning kognitiv asoslari nisbatan kam tadqiq etilgan. Ammo shuni aytib o'tish kerakki, yozish jarayoni murakkab aqliy faoliyat bo'lib,

unda diqqatni boshqarish, uzoq va qisqa muddatli xotira, mantiqiy va ijodiy tafakkur faol ishtirok etadi. "Yozuv ongli tahliliy faoliyatni talab qiladi", - deydi A.R. Luriya [1]. Bugungi kunda yozma nutqni rivojlantirishda kognitiv jarayonlarni hisobga olish ta'lim samaradorligini oshirish, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini kuchaytirish va ularning kommunikativ salohiyatini rivojlantirish uchun muhimdir. Ayniqsa, boshlang'ich va o'rta ta'lim bosqichida diqqatning barqarorligi, xotira hajmi va tafakkur operatsiyalarining rivojlanganlik darajasi yozma topshiriqlar sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Yozuv o'ziga xos tafakkur jarayonlari majmuyi sifatida yaxshi tushuniladi. [2]

Yozma nutq va kognitiv jarayonlar masalasi xalqaro va mahalliy ilmiy adabiyotlarda turli yo'nalishlarda yoritilgan. L.S. Vygotskiy yozma nutqni "ongli, murakkab va ixtiyoriy nutq faoliyati" sifatida tavsiflaydi. Uning nazariyasiga ko'ra, yozish ichki nutqning tashqi strukturaga aylanishidir. A.R. Luriya esa yozuv faoliyatining neyropsixologik asoslarini ochib berib, yozish jarayonida diqqat, xotira va motorikaning integratsiyasini ta'kidlaydi. Flower va Hayes tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv model yozishni rejalashtirish, matn yaratish va tahrirlash bosqichlaridan iborat jarayon sifatida ko'rsatadi. Ushbu model yozma nutqni rivojlantirishda tafakkur va metakognitiv nazoratning muhimligini asoslaydi.

Baddeleyning ishchi xotira nazariyasi yozma faoliyatda ma'lumotni vaqtincha saqlash va qayta ishlashning markaziy rolini tushuntiradi. Uning ta'kidicha, "Ishchi xotira tilni tushunish, o'rganish va mantiqiy fikrlash kabi kompleks kognitiv vazifalar uchun juda muhimdir"[3]. Sternberg va Anderson kabi kognitiv psixologlar esa tafakkur va muammoning yechimini topish jarayonlari yozma ifodaning mazmuniy sifati bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadilar.

O'zbek olimlari orasida Sh. Usmonova, Q. Qodirov, R. Sunnatova va boshqa tadqiqotchilar nutq faoliyati, psixolingvistika hamda kognitiv rivojlanish masalalariga e'tibor qaratganlar. So'nggi yillarda O'zbekistonda yozma nutqni rivojlantirish, diqqat va xotirani kuchaytirish bo'yicha pedagogik ilmiy izlanishlar, tajribalar soni ortib bormoqda. Xususan, boshlang'ich ta'limda interaktiv metodlar, Bloom taksonomiyasi va integrativ yondashuvlar samarali deb topilgan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, yozma nutqni samarali rivojlantirish uchun lingvistik, psixologik va pedagogik komponentlarni yagona tizim sifatida ko'rib chiqish zarur.

Diqqatning yozma nutq rivojlanishidagi o'rni haqida o'rganilganlarni tahlil qilsak, diqqat - yozish jarayonida asosiy boshqaruvchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Yozuvchi matn yaratishda mavzu, grammatika, uslub va mantiqiy izchillikni bir vaqtning o'zida nazorat qilishi zarur. Barqaror diqqat quyidagi imkoniyatlarni beradi:

- matn strukturasi saqlash;
- fikrlar ketma-ketligini boshqarish;
- imlo va uslubiy xatolarni kamaytirish;
- tahrirlash sifatini oshirish.

Tadqiqotlar ko'rsatishicha, diqqat darajasi yuqori bo'lgan o'quvchilar yozma topshiriqlarda ko'proq izchil va mantiqiy natijalarga erishadilar. Raqamli texnologiyalar chalg'ituvchi omil kuchaygan hozirgi davrda diqqatni rivojlantirish yozma kompetensiyaning ajralmas qismiga aylanmoqda.

Xotira yozma nutqda til birliklari, grammatik qoidalar, mavzu bo'yicha bilimlar va oldingi tajribani safarbar etadi. Xotira yozma nutq jarayonining markaziy kognitiv mexanizmlaridan biri sifatida til birliklari (leksik, morfologik va sintaktik vositalar), grammatik qoidalar, mavzuga oid deklarativ va protsessual bilimlar hamda shaxsning oldingi kommunikativ tajribasini faol holatga keltiradi. Ushbu jarayonda xotira nafaqat mavjud bilimlarni qayta tiklaydi, balki ularni kontekstga mos ravishda tanlash, integratsiyalash va strukturaviy jihatdan tartibga solishni ham ta'minlaydi.

Natijada yozma nutq mazmunan izchil, mantiqan bog'langan va uslubiy jihatdan mukammal shakllanadi. Shu bilan birga, xotiraning operativ (ishchi) komponenti yozish jarayonida bir vaqtning o'zida bir nechta til birliklarini ushlab turish va ularni muvofiqlashtirish imkonini beradi, uzoq muddatli xotira esa til tizimi va tajriba asosida barqaror bilimlar ombori sifatida xizmat qiladi.

Demak, yozma nutqning samaradorligi va sifat darajasi bevosita xotira tizimining rivojlanganlik darajasi, undagi bilim va tajribalarning boyligi hamda ularni situativ ravishda qo'llash qobiliyatiga bog'liq bo'lib, bu jarayon shaxsning umumiy kognitiv va kommunikativ kompetentligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

Baddeley modeliga ko'ra, fonologik halqa va markaziy ijrochi tizim yozma faoliyatda katta ahamiyatga ega. O'zbek maktablaridagi kuzatishlar ham xotira mashqlari qo'llanilgan o'quvchilarda yozma ishlar sifati oshishini ko'rsatadi.

Tafakkur yozma nutqning mazmuniy markazi hisoblanadi. Tahlil, sintez, umumlashtirish va muammo yechish operatsiyalari yozma matnning sifatini belgilaydi. Tafakkur yozma nutqning mazmuniy va mantiqiy yadrosi sifatida namoyon bo'lib, matnning g'oyaviy yo'nalishi, strukturaviy yaxlitligi hamda semantik chuqurligini belgilovchi asosiy kognitiv omil hisoblanadi. Yozish jarayonida tafakkurning tahlil, sintez, umumlashtirish va muammo yechish kabi operatsiyalari faol ishtirok etib, muallifga mavjud axborotni qayta ishlash, muhim jihatlarni ajratish va ularni izchil tizimga solish imkonini beradi.

Xususan, tahlil jarayonida axborot tarkibiy qismlarga ajratilib, ularning o'zaro bog'liqligi aniqlanadi; sintez orqali esa ushbu elementlar yagona mantiqiy tuzilma asosida birlashtiriladi. Umumlashtirish operatsiyasi individual fakt va hodisalardan umumiy xulosalar chiqarishga xizmat qilsa, muammo yechish faoliyati yozma nutqda muallifning mustaqil fikrlashini, dalillash va asoslash qobiliyatini yuzaga chiqaradi.

Tafakkur rivojlangan o'quvchilar:

- mavzuni chuqur tahlil qiladi;
- argumentlar keltira oladi;
- sabab-oqibat aloqalarini ifodalaydi;
- ijodiy va original matn yaratadi.

Bloom taksonomiyasi asosida olib borilgan mashg'ulotlar yozma tafakkur sifatini oshirishi aniqlangan.

Diqqat, xotira va tafakkur alohida emas, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida faoliyat ko'rsatadi:

- Diqqat → ma'lumotni tanlaydi;
- Xotira → saqlaydi va qayta tiklaydi;

—Tafakkur → qayta ishlaydi va ifodalaydi.

—Bu integratsiya samarali yozma nutqning psixologik asosini tashkil etadi.

Yozma nutqni rivojlantirishda kognitiv yondashuvning ustuvorligi ma'lum. An'anaviy ta'limda yozish ko'proq grammatik va stilistik ko'nikma sifatida qaralgan bo'lsa, zamonaviy ilmiy qarashlar uni murakkab intellektual faoliyat sifatida talqin etadi. Shu sababli, yozma nutqni shakllantirishda kognitiv salohiyatni rivojlantirish muhim vosita sifatida qaralishi lozim. Yuqorida keltirilgan aqliy salohiyat turlarini rivojlantirishda turli mashqlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan,

1. Diqqatni rivojlantirish uchun:

- aqliy faoliyat mashqlari;
- konsentratsion topshiriqlar;
- qisqa yozuv mashqlari.

2. Xotirani kuchaytirish uchun:

- mnemotexnika;
- lug'at bilan ishlash;
- takrorlash.

3. Tafakkurni rivojlantirish uchun:

- esse yozish;
- muammoli vaziyatlar;
- tanqidiy fikrlash topshiriqlari.
- innovatsion yondashuvlar:
- raqamli yozuv platformalari;
- metakognitiv monitoring;
- reflektiv yozuv kundaliklari;
- kollaborativ yozuv.

Xulosa qilib aytganda, yozma nutqni rivojlantirish jarayoni ko'p qirrali bo'lib, uning samaradorligi diqqat, xotira va tafakkurning rivojlanish darajasiga bevosita bog'liq. Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

- diqqat yozma jarayonning boshqaruv markazi;
- xotira til va mazmuniy resurslarni safarbar etuvchi mexanizm;
- tafakkur esa mazmuniy chuqurlik va mantiqiylikning asosidir.

Shu bois, yozma nutqni rivojlantirish metodikasida kognitiv jarayonlarni integratsiyalash zarur. Ta'lim jarayonida psixologik va lingvistik yondashuvlarni uyg'unlashtirish o'quvchilarning yozma kompetensiyasini sezilarli darajada oshiradi.

Kelgusida eksperimental tadqiqotlar asosida o'zbek tilida yozma nutq va kognitiv rivojlanish o'rtasidagi korrelyatsiyani chuqurroq o'rganish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Flower, L., & Hayes, J. R. " A Cognitive Process Theory of Writing", College Composition and Communication- 1981. [2], 366-b

2. Leontyev, A.A. "Til, nutq va nutqiy faoliyat asoslari", Moskva.
3. Vygotskiy, L.S. , "Мышление и реч", Moskva -2008.
4. Luriya, A.R. , "Очерки психофизиологии письма", Moskva-1950. [1],74-b
5. Hayes,J.R. "Modeling and Remodeling Writing. Written Communication", 2012.
6. Usmonova, Sh., "Psixolingvistika", Toshkent-2014.
7. Qodirov, Q. , " Kognitiv psixologiya asoslari", Toshkent- 2018
8. Baddeley, A. , " Working Memory, Thought, and Action", Oxford University Press-
2007. [3], 3-b.
9. Sternberg, R.J. , "Cognitive Psychology", Wadsworth-2011